

Gebouw

Op gebouwniveau kan er op verschillende manieren gestuurd worden op de architectuur en de vormgeving van de geveldynamiek en plint.

Door een grote mate van overheidssturing op gebouwniveau, zoals in kolom één wordt getoond, kan er worden ingespeeld op de *voorspelbaarheid*. Uniformiteit in architectuur zorgt voor visueel overzicht en maakt het mogelijk dat districten van elkaar kunnen worden onderscheiden door een thema in architectuur. Daarnaast kan er door middel van overheidssturing gestuurd worden op een open plint die contact met de straat bevordert. Hier staat tegenover dat *personalisatie* van je eigen woning in deze situatie niet mogelijk is, terwijl dit op dit schaalniveau van groot belang is bij de totstandkoming van een thuisgevoel.

In kolom drie wordt de vormgeving van gebouwen geheel overgelaten aan de particulier, waardoor *personalisatie* in grote mate aanwezig zal zijn. Daarnaast is er de mogelijkheid om te experimenteren met kleur, materialen en vormen. De *voorspelbaarheid* zal echter heel laag zijn doordat er moeilijk onderscheid kan worden gemaakt tussen districten en er geen harmonie is in het straatbeeld. Daarnaast is het mogelijk dat er minder open plinten aanwezig zullen zijn die juist van grote waarde zijn voor de *sociale verbondenheid*.

De middelste kolom maakt zowel diversiteit als persoonlijke maakbaarheid mogelijk, maar wel in beperkte mate. Het is mogelijk om onderscheid tussen districten te waarborgen, maar dit vraagt om een creatief concept waarbij er sprake is van gedeeltelijke vrijheid in vormgeving en tegelijkertijd van een thema in architectuur. In deze situatie kunnen er keuzeopties worden aangereikt waarbij er kleine variatie mogelijk is in de mate van openheid van de plint waarbij zo goed mogelijk het contact met de straat gewaarborgd blijft.

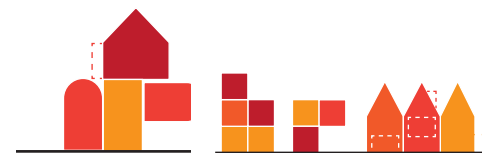

3.1
Ontworpen samenhang

Vormgeving gebouw (kleur & materiaal)

Ontworpen samenhang (uniformiteit) in architectuur

- Horizontale lijnen worden benadrukt - + De architectuur is in harmonie wat voor een overzichtelijk beeld zorgt
- Geen mogelijkheid tot persoonlijke invloed op de architectuur - + Districten kunnen van elkaar worden onderscheiden door een thema
- Uniformiteit in architectuur beperkt de intimiteit -

3.2
Opties in architectuur

Vormgeving gebouw (kleur & materiaal)

Diversiteit in architectuur door keuzeopties

- + Verticale lijnen worden (beperkt) benadrukt
- + Onderscheid in districten is mogelijk indien een thema wordt gewaarborgd
- + Persoonlijke invloed op vormgeving (beperkt)
- + Kleinschalige diversiteit (beperkt)

3.3
Vrijheid in vormgeving

Vormgeving gebouw (kleur & materiaal)

Diversiteit in architectuur (met ruimte voor experiment)

- Geen onderscheid in districten - + Verticale lijnen worden benadrukt
- Beperkte harmonie in architectuur - + Mogelijk tot experiment in de vormgeving van woningen
- + Persoonlijke invloed op vormgeving
- + Kleinschalige diversiteit

Gevel in relatie tot bufferzone

Ontworpen gevel(dynamiek) en plint

(grondgebonden woningen en appartementen)

- Geen keuze in de openheid van de plint (privacy) - + Voorontworpen open plint waarborgd het contact met de straat
- Geen keuze in luifels, overstekken en/of nissen -
- Geen keuze in (verschillende typen) balkons -
- Geen diversiteit in geveldynamiek en plint -

Gevel in relatie tot bufferzone

Keuze in geveldynamiek en plint volgens regulatie

(grondgebonden woningen en appartementen)

- + Keuzeopties waarbij het contact met de straat gewaarborgd wordt
- + Ontwerptypes met meer keuze in de openheid van de plint
- + Ontwerptypes met meer keuze in luifels, overstekken en/of nissen
- + (Beperkte) keuze in (verschillende typen) balkons
- + (Beperkte) diversiteit in geveldynamiek en plint

Gevel in relatie tot bufferzone

Vrijheid in geveldynamiek en plint

(grondgebonden woningen)

- Kans op plint met beperkt contact met de straat - + Grote diversiteit in geveldynamiek en plint
- + Vrije keuze in de openheid van de plint (privacy)
- + Vrije keuze in luifels, overstekken en nissen
- + Vrije keuze in verschillende typen balkons

Legenda

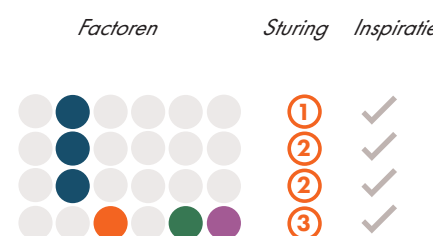
- Sociale verbondenheid
- Voorspelbaarheid
- Personalisatie
- Geborgenheid
- Leefstijl & cultuur
- Walkability

Vormgeving gebouw

Samenhang in architectuur

- Thema in vorm, materiaal en/of kleur
- Thema in materiaal/kleur (variatie in vorm)
- Thema in vorm (variatie materiaal/ kleur)
- Geen thema in architectuur (nadruk op verticale lijnen)*

- Sociale verbondenheid
- Personalisatie
- Leefstijl & cultuur
- Voorspelbaarheid
- Geborgenheid
- Walkability

Thema in vorm, materiaal en/of kleur

Een thema in architectuur met deze kenmerken vormt het meest herkenbare thema: uniformiteit in vormgeving wordt op verschillende vlakken doorgevoerd. De Nederlandse stadsrand wordt voornamelijk gekenmerkt door dit thema, waarbij de nadruk sterk wordt gelegd op horizontale lijnen. In Oost-Europa en de Arabische landen komt dit thema incidenteel voor.

Thema in materiaal/kleur (variatie in vorm)

In geval van een thema in materiaal/kleur is er sprake van een zekere uniformiteit door het doorvoeren van één bepaalde materiaalsoort of kleur. Tegelijkertijd kan de hoogte, geveldynamiek of zelfs de typologie variëren. Veel steden, landen en zelfs regio's maken gebruik van één kenmerkend materiaal. Oost-Europa wordt bijvoorbeeld over het algemeen gekenmerkt door pleisterwerk in neutrale aardetinten, Turkije door fel gekleurd pleisterwerk, Jeruzalem door zandkleurige stenen blokken en Marrakesh door terracottakleurig pleisterwerk.

Thema in vorm (variatie materiaal/kleur)

Wanneer in de internationale regio's een thema is in vorm, varieert vaak de gehele gevelbekleding. In Nederland geldt er regelmatig een thema door vorm, maar wordt er enkel gevarieerd in materiaal of kleur in kleine gevelonderdelen.

Geen thema in architectuur

Het ontbreken van een thema in architectuur heeft in de internationale regio's vaak de overhand. Over het algemeen is er in deze situatie sprake van zelfbouwwoningen en/of kleinschalige appartementen die op diverse manieren worden vormgegeven. In deze situatie is er duidelijk meer ruimte voor experiment.

- Oost-Europa
- Arabische landen
- Zuid-Azië
- Nederland

Frequentie van voorkomen

Thema door vorm, materiaal en/of kleur
Thema door materiaal/kleur (variatie in vorm)
Thema door vorm (variatie materiaal/ kleur)
Geen thema in architectuur (nadruk op verticale lijnen)

Thema in vorm, materiaal en/of kleur

(Google, z.d.)

Thema in materiaal/ kleur (variatie in vorm)

(Google, z.d.)

Thema in vorm (variatie materiaal/ kleur)

(Google, z.d.)

Geen thema in architectuur (nadruk op verticale lijnen)

(Google, z.d.)

Gevel in relatie tot bufferzone

Balkons

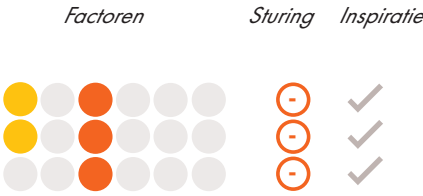
- Inwendig balkon
- Uitwendig balkon
- Afgesloten uitwendig balkon*

- Sociale verbondenheid

Voorspelbaarheid
- Personalisatie

Geborgenheid
- Leefstijl & cultuur

Walkability

Inwendig balkon

Een inwendig balkon is het balkon dat het meest frequent voor komt in de geanalyseerde regio's. De vormgeving van een inwendig balkon varieert per Street View, maar wat opvalt is dat er regelmatig gebruik wordt gemaakt van een boogvorm.

Uitwendig balkon

Elk van de regio's kent een uitwendig balkon. Er kan geen onderscheid gemaakt worden in vormgeving van de balkons, behalve in Zuid-Azië, waar een uitwendig balkon vaak rond het gehele gebouw loopt.

Afgesloten uitwendig balkon

Een afgesloten uitwendig balkon is een ruimtelijk kenmerk dat onbekend is voor Nederland, in ieder geval in de vorm waarin dit voorkomt in de overige internationale regio's. In de internationale regio's komt het regelmatig voor dat een uitwendig balkon door een particulier wordt dichtgebouwd, of dat er een afgesloten uitwendig balkon in zijn geheel aan de gevel wordt bevestigd. Vaak varieert de vormgeving per appartement.

- Oost-Europa

Arabische landen

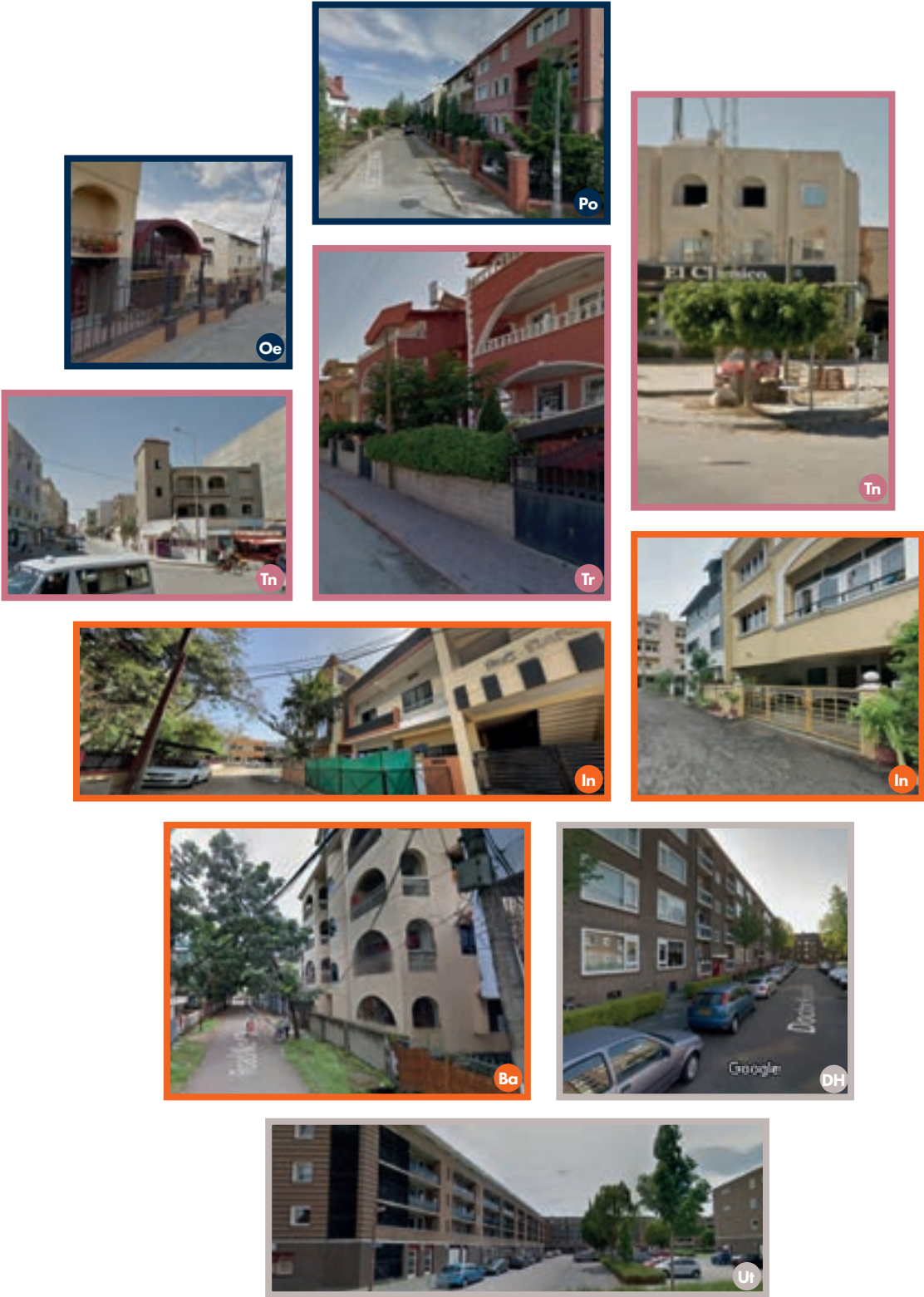
Zuid-Azië

Nederland

Frequentie van voorkomen

Inwendig balkon
Uitwendig balkon
Afgesloten uitwendig balkon

Inwendig balkon

(Google, z.d.)

Uitwendig balkon

(Google, z.d.)

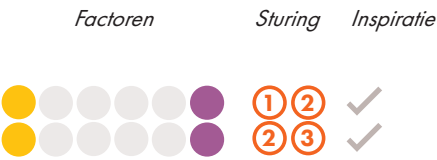
Afgesloten inwendig balkon

Gevel in relatie tot bufferzone

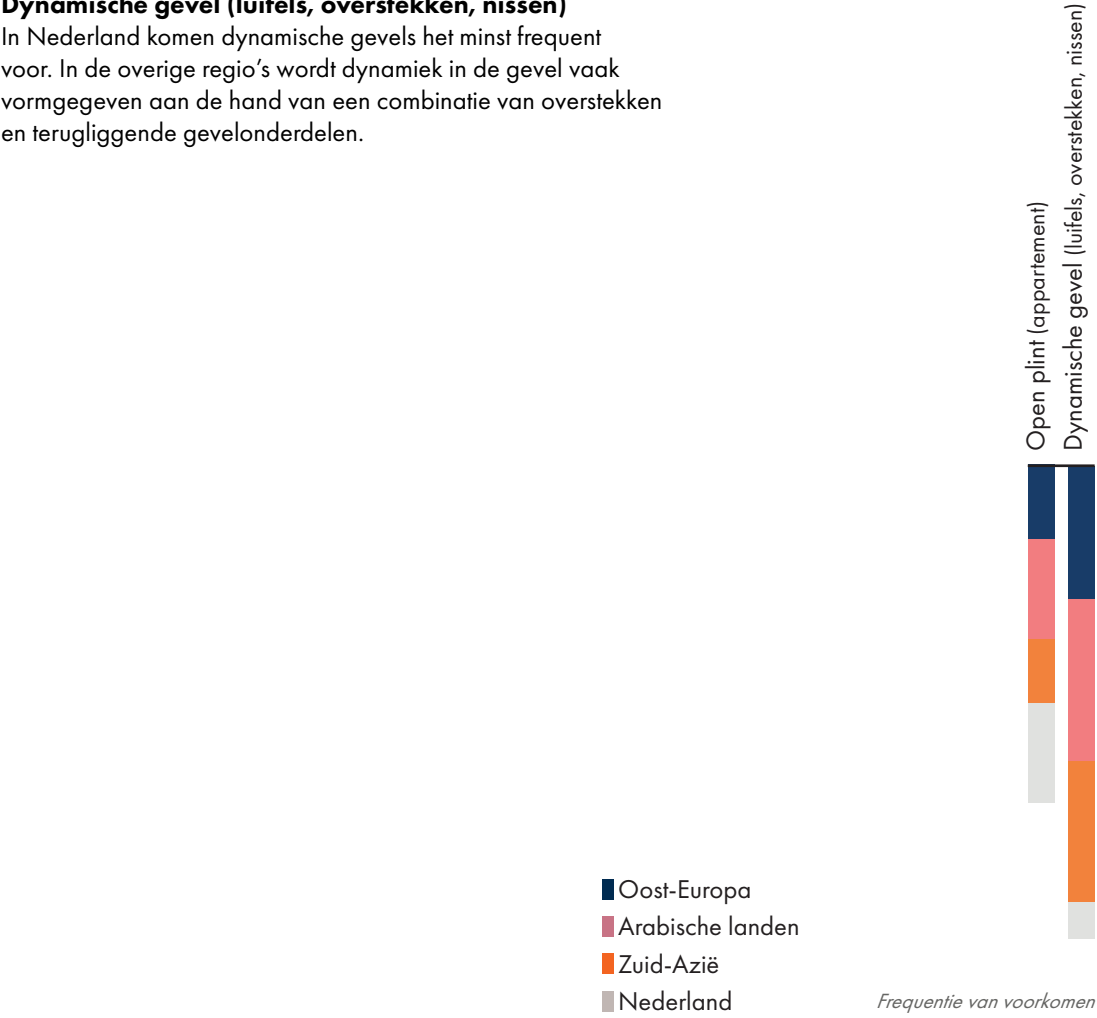
- Gevel en plint
- Open plint (appartementen)
 - Dynamische gevel (luifels, overstekken, nissen)

- Sociale verbondenheid
- Voorspelbaarheid
- Personalisatie
- Geborgenheid
- Leefstijl & Cultuur
- Walkability

Open plint (appartementen)
Open plinten faciliteren contact met de straat en zijn om deze reden van belang voor sociale controle. Alle regio's kennen open plinten, die in Zuid-Azië en de Arabische landen vaak worden voorzien van voorzieningen. Zo nu en dan zijn er appartementen gevestigd in de plint.

Dynamische gevel (luifels, overstekken, nissen)
In Nederland komen dynamische gevels het minst frequent voor. In de overige regio's wordt dynamiek in de gevel vaak vormgegeven aan de hand van een combinatie van overstekken en terugliggende gevelonderdelen.

Open plint (appartementen)

(Google, z.d.)

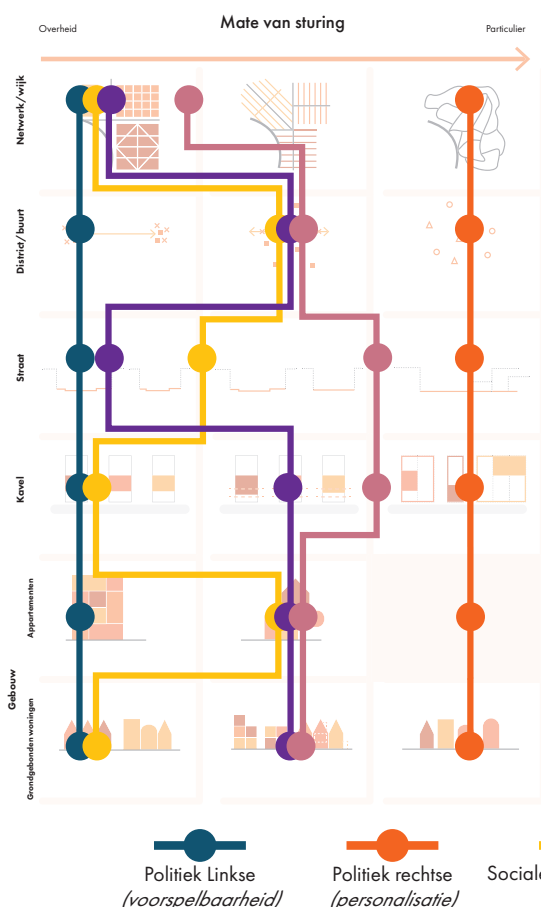
Dynamische gevel (luifels, overstekken, nissen)

(Google, z.d.)

Routes

Aan de hand van de Conceptenwijzer kan er gekozen worden voor routes die op verschillende manieren invulling geven aan wensen of doelen binnen het onderwerp thuis voelen. De route kan als inspiratiebron fungeren bij een ontwerpproces, waarbij ontwerpers en adviseurs vrij zijn de aangereikte concepten binnen de routes te optimaliseren. De Conceptenwijzer kent slechts drie vormen in de mate van sturing, maar er kan ook gezocht worden naar tussenvormen door twee concepten met elkaar te combineren. Door enkele voorbeeldroutes te beschrijven worden verschillende benaderingen duidelijk. Er kan een route gekozen worden vanuit politieke overwegingen, vanuit het inzetten op één specifieke factor, vanuit de grootste kans op slagen en vanuit een eigen visie. Vier van de voorbeeldroutes worden ondersteund met een routevisualisatie.

Ondanks dat er veel verschillende routes en tussenvormen van concepten mogelijk zijn, zijn er ook enkele concepten die een concept op een ander schaalniveau uitsluiten. Deze situaties doen zich voornamelijk voor wanneer er voor een sterk diagonale route wordt gekozen. Wanneer er bijvoorbeeld gekozen wordt voor een organisch gegroeid netwerk, kan dit niet gecombineerd worden met een volledig geplande kavelgrootte en -indeling. In sommige gevallen is er geen sprake van totale uitsluiting, maar dient er met extra aandacht naar het ontwerp gekeken te worden. Neem als voorbeeld een symbolische structuur. Een symbolische structuur is lastig te waarborgen wanneer er op een lager schaalniveau vrijheid wordt geboden op kavelniveau. Om een symbolische structuur wél te kunnen combineren met een vrije kavelgrootte, kan er gekozen worden voor een geplande wegenstructuur waarbij de tussenliggende kavels binnen vrij gekozen kunnen worden binnen een grid.

POLITIEK

Linkse politieke overwegingen

Vanuit een overwegend linkse gedachte zou de blauwe route gevolgd kunnen worden. Bij deze route speelt de overheid op elk schaalniveau een belangrijke rol bij de stedelijke ontwikkeling en wordt er in de vormgeving gefocust op uniformiteit en gelijkheid. Er zal met name ingespeeld worden op de factor *voorspelbaarheid* door herkenbaarheid in structuren, districten, wegenhiërarchie en zonering. Dit is ook de reden dat deze route overeenkomt met de route die gekozen zou worden wanneer er ontworpen zou worden vanuit de factor *voorspelbaarheid*. Door op elk schaalniveau met de juiste ingrediënten te ontwerpen kan er ook worden ingespeeld op de factoren *geborgenheid* en *walkability*. Doordat er geen keuzevrijheid is voor de bewoners, zal de mogelijkheid tot *personalisatie* niet terug komen in deze route, terwijl deze factor een belangrijke rol speelt bij de totstandkoming van een thuisgevoel.

Rechtse politieke overwegingen (route optimale vrijheid)

Vanuit een overwegend rechtse benadering zou men de oranje route kunnen afleggen. In deze route wordt op elk schaalniveau ruimte gegeven aan individuele verantwoordelijkheid en persoonlijke vormgeving. In deze situatie zouden er wijken ontstaan die gekenmerkt worden door diversiteit en die zeer veel mogelijkheden bieden binnen de factoren *personalisatie* en *leefstijl & cultuur*. Dit is ook de reden dat dit de meest voor de hand liggende route zou zijn wanneer er ontworpen zou worden vanuit het streven naar deze twee factoren. Tegelijkertijd zal er bij het volgen van deze route, door de afwezigheid van een herkenbare structuur en voorspelbare routing, in beperkte mate ruimte worden geboden aan de factoren *voorspelbaarheid* of *walkability*.

FACTOREN

Sociale verbondenheid

De gele route vormt de route volgens de factor *sociale verbondenheid*, waarbij de focus ligt op het bevorderen van ontmoeting en sociale contacten in de buurt. Het is moeilijk of zelfs niet mogelijk om een eenduidige route hiervoor af te leggen. Op netwerkniveau is het moeilijk om te handelen vanuit *sociale verbondenheid*, maar volledige sturing door particulieren lijkt de minst geschikte keuze vanwege de beperkte samenhang als buurt en de afwezigheid van hoofdroutes met grote kans op ontmoeting. Op district-/buurtniveau hangt de keuze van de route af van de beslissing of je ontmoeting, aan de hand van voorzieningen en aantrekkelijke routes, wilt stimuleren tussen buurten onderling (concept 2.1) of juist binnen de buurt (concept 2.2). Op straat- en kavelniveau is het belangrijk dat bufferzones contact met de straat faciliteren, waardoor de keuze uit zal gaan naar sterkere sturing vanuit de overheid. Op het schaalniveau van appartementen zou het juist interessant kunnen zijn om uit te gaan van volledige sturing door de particulier, mits je een vorm van Collectief Particulier Opdrachtgeverschap (CPO) toepast, dat aan de hand van een intensieve samenwerking, buurtrelaties versterkt. Op het schaalniveau van grondgebonden woningen is de keuze minder voor de hand

liggend, maar zou er gekozen kunnen worden voor een sterkere overheidssturing ter bevordering van het idee van de buurt als collectief, door middel van uniforme architectuur.

Walkability

Er wordt optimaal ingezet op *walkability* wanneer de paarse route wordt gevolgd. Op netwerk- en straatniveau vraagt *walkability* om overheidssturing ten behoeve van herkenbaarheid in het netwerk. Op de overige schaalniveaus is de keuze voor een gemiddelde mate van sturing de meest voor de hand liggende optie. Via deze mate van sturing komen de meest interessante routes tot stand, dankzij voorzieningen en dynamiek in het straatbeeld, maar blijft tegelijkertijd de (objectieve) veiligheid voldoende gewaarborgd, door voldoende entrees aan de straat en regels rondom de toegankelijkheid van de bufferzone.

EIGEN VISIE

Vrijheid in balans

Elke ontwerper is vrij om de Conceptenwijzer te gebruiken om zijn of haar persoonlijke visie vorm te geven. Onze persoonlijke visie gaat uit van concepten, die zo veel mogelijk uit gaan van een balans binnen de zes factoren waarbij, er sprake is van een hoge kans van slagen (ofwel: zekerheid). Er wordt duidelijk ontworpen vanuit het streven naar een thuisgevoel, terwijl de kans op ongewenste effecten zo veel mogelijk beperkt wordt.

Op netwerkniveau wordt vrijheid geboden aan persoonlijke invulling, waarbij tegelijkertijd wordt gestreefd naar een voorspelbare structuur en districten met een thema in architectuur. De middelste kolom biedt op het schaalniveau van district en straat de meeste ruimte aan een balans tussen de factoren. Op het schaalniveau van de kavel wordt gezocht naar een tussenvorm waar vrijheid wordt geboden in kavelgrootte, maar wel uit wordt gegaan van bepaalde regelgeving, waardoor vrijwel alle factoren tot hun recht komen (op *voorspelbaarheid* na). Op gebouwniveau bieden keuzeopties in het ontwerp ruimte aan de factoren *personalisatie* en *leefstijl & cultuur*, maar gaat er tegelijkertijd aandacht uit naar *voorspelbaarheid* (thema in architectuur), *sociale verbondenheid* (contact met de straat) en *walkability* en *geborgenheid* (kleinschalige diversiteit).

Routevisualisatie optimale vrijheid

Referenties

Netwerk

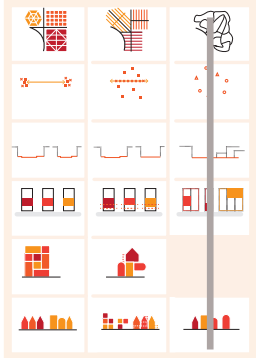
Vrije indeling kavel

Route gevormd door de buurt

Vrijheid in vormgeving woning en bufferzone

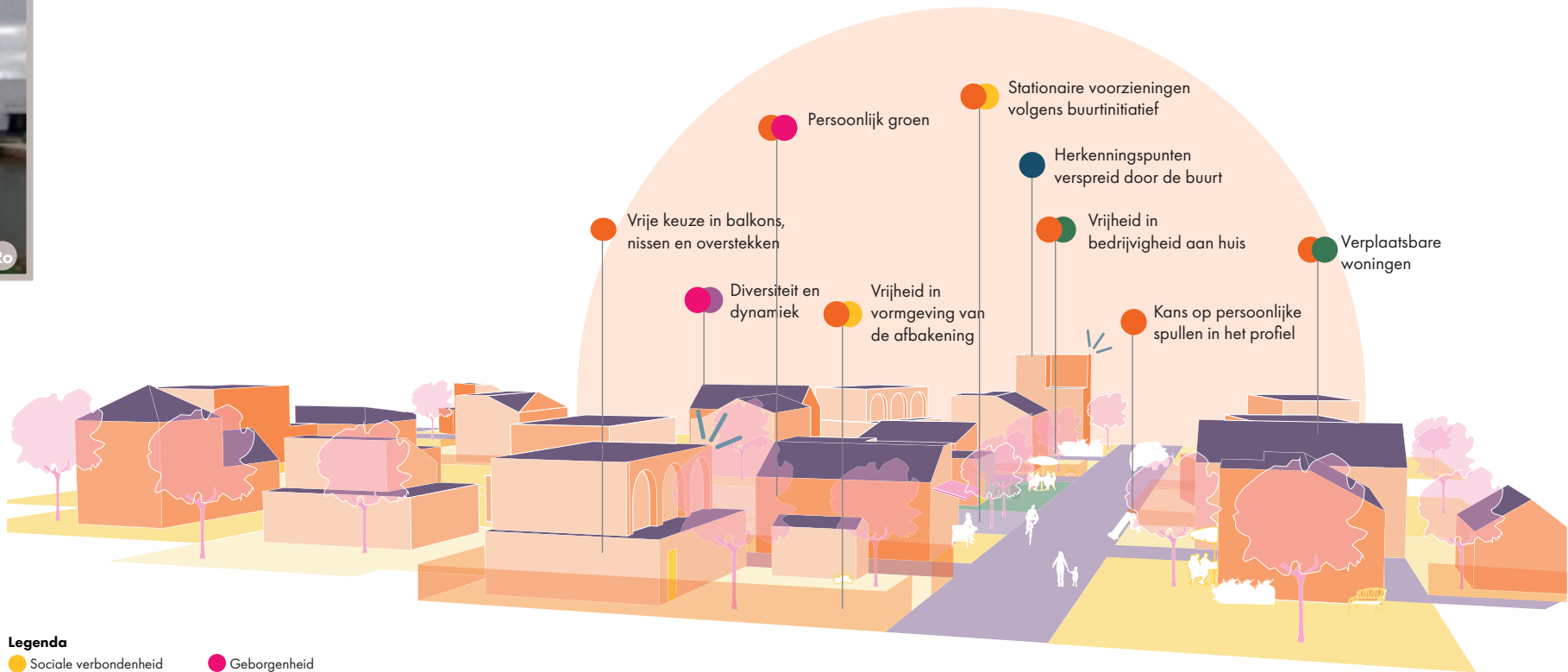

- Persoonlijke invulling in het netwerk
- Geen herkenbare structuur
- Mogelijkheid tot loze ruimten
- Vrije kavelgrootte (binnen grid)
- Stationaire voorzieningen verspreid door de buurt

Zelfbouw woningen

(Google, sd)

- Legenda**
- Sociale verbondenheid
 - Voorspelbaarheid
 - Personalisatie
 - Geborgenheid
 - Leefstijl & cultuur
 - Walkability

Netwerk

In deze routevisualisatie is in de kern van het gebied een zone gereserveerd voor een ‘hoofdweg’, waarvan de realisatie de verantwoordelijkheid is van de omliggende kavels. De zijwegen vormen zich door gebruik: wanneer er twee kavels achter elkaar komen te liggen is de kavel die verbonden is met de hoofdweg verplicht om een achterpad aan te leggen op eigen terrein. In alle gevallen dient een kavel hiervoor rondom een gridlijn van twee meter te reserveren, zodat er in samenwerking met de aanliggende kavel een zijweg van vier meter breed gerealiseerd kan worden. Deze structuur van zijwegen is kronkelend, en zorgt in beperkte mate voor een voorspelbare structuur, zoals te zien op de referentie uit Zuid-Azië. Doordat de realisatie van de infrastructuur de verantwoordelijkheid is van de buurt, is er wel ruimte voor persoonlijke invulling in het netwerk.

Buurt

Bedrijvigheid aan huis kan verspreid door de buurt plaatsvinden, en stationaire voorzieningen worden niet ontworpen, maar worden gevormd door gebruik. In deze routevisualisatie gebeurt dat door bij elk cluster van 15 kavels een lege oppervlakte in het grid te reserveren voor een stationaire voorziening, die bijvoorbeeld ingericht kan door een buurtinitiatief voor een moestuin. Hierdoor ontstaan er verschillende stationaire voorzieningen verspreid door de buurt. Deze stationaire voorzieningen kunnen gebruikt worden voor buurt evenementen of als speelplek, waar buurtbewoners van verschillende clusters kavels elkaar incidenteel kunnen ontmoeten. De vrijheid in architectuur heeft tot gevolg dat er verschillende herkenningspunten zullen ontstaan verspreid door de wijk.

Straat

De hoofdstraat, die gerealiseerd zal worden door de buurt, bestaat uit een shared-space. Hierdoor is er geen scheiding van mobiliteit, maar is er wel ruimte voor een persoonlijke invulling van het profiel, bijvoorbeeld door persoonlijke spullen.

Kavels

De kavelgroottes mogen vrij bepaald worden binnen een grid van 2x2 meter. Het is mogelijk dat hierbij loze ruimten zullen ontstaan. De vrije keuze van de kavelgrootte en -indeling maakt een divers straatbeeld mogelijk, waarbij ontmoetingen bij de voordeur helaas beperkt worden. Daarbij is de keuze tot afbakening volledig vrij, waardoor er kans is op anonimiteit door hoge afbakeningen, zoals te zien is op de referentie van de Arabische landen.

Gebouw

De architectuur van de woningen is volledig vrij en er mag vrij gekozen worden in de vormgeving van de plint, de balkons, overstekken, etc. In deze routevisualisatie is er gekozen voor zelfbouw van woningen die verplaatsbaar zijn en na een bepaalde periode op een nieuwe locatie kunnen herlokaliseren. Op deze wijze kan het gebied voldoen aan verschillende behoeften van verschillende gebruikers in de tijd.

Routevisualisaties *sociale verbondenheid*

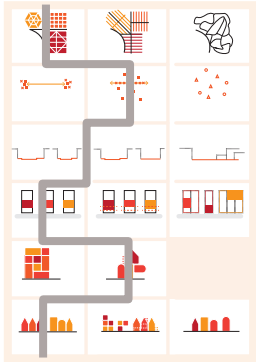
Referenties

Ontworpen shared-space

Voorontworpen afbakening

Thema in architectuur
(Google, sd)

Bufferstrook voor persoonlijke spullen

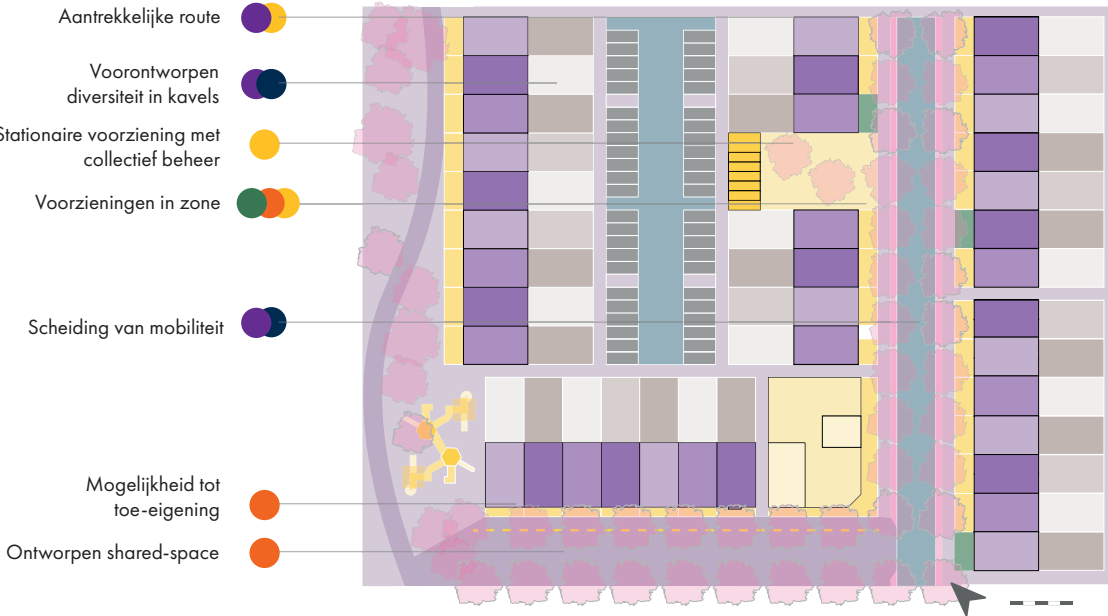

Netwerk

De structuur uit deze routevisualisatie is onderdeel van een rechtlijnig gridnetwerk, waarbij aan de hand van het netwerk duidelijk onderscheid wordt gemaakt in districten. Onderscheid in districten zal helpen om de districten ook op sociaal gebied meer te laten functioneren als één geheel.

Buurt

Aan de westzijde van het gebied is een aantrekkelijke recreatieve route gepland, die de vorm aan neemt van een autovrije parkachtige zone. Langs deze route zijn woningen gesitueerd om de sociale controle te waarborgen. Langs de hoofdweg is er ruimte voor voorzieningen aan huis die als ontmoetingsplek zullen functioneren voor buurtbewoners. Stationaire voorzieningen zijn verspreid door de wijk. In deze routevisualisatie is er een ruimte vrijgelaten in een straat, die door middel van collectief beheer ingericht kan worden naar eigen behoefte. Collectief

beheer speelt een belangrijke rol bij het vormen van buurtrelaties. In dit voorbeeld is er ruimte voor kassen met daarnaast openbaar groen, waar bijvoorbeeld speeltoestellen neergezet kunnen worden.

Herkenningpunten zijn ontworpen op buurtniveau, die in deze routevisualisatie de vorm aannemen van een divers vormgegeven appartementenblok op de hoek van de straat.

Straat

In de hoofdstraat is de mobiliteit gescheiden. De auto's zullen voornamelijk uitwijken naar deze hoofdstraat, waardoor er in de zijstraat ruimte is voor een ontworpen shared-space, waar kinderen kunnen spelen. Het straatbeeld wordt voorzien van openbaar groen. Daarnaast zullen algemene en informatieve inrichtingselementen uitgebreid vertegenwoordigd zijn.

Kavels

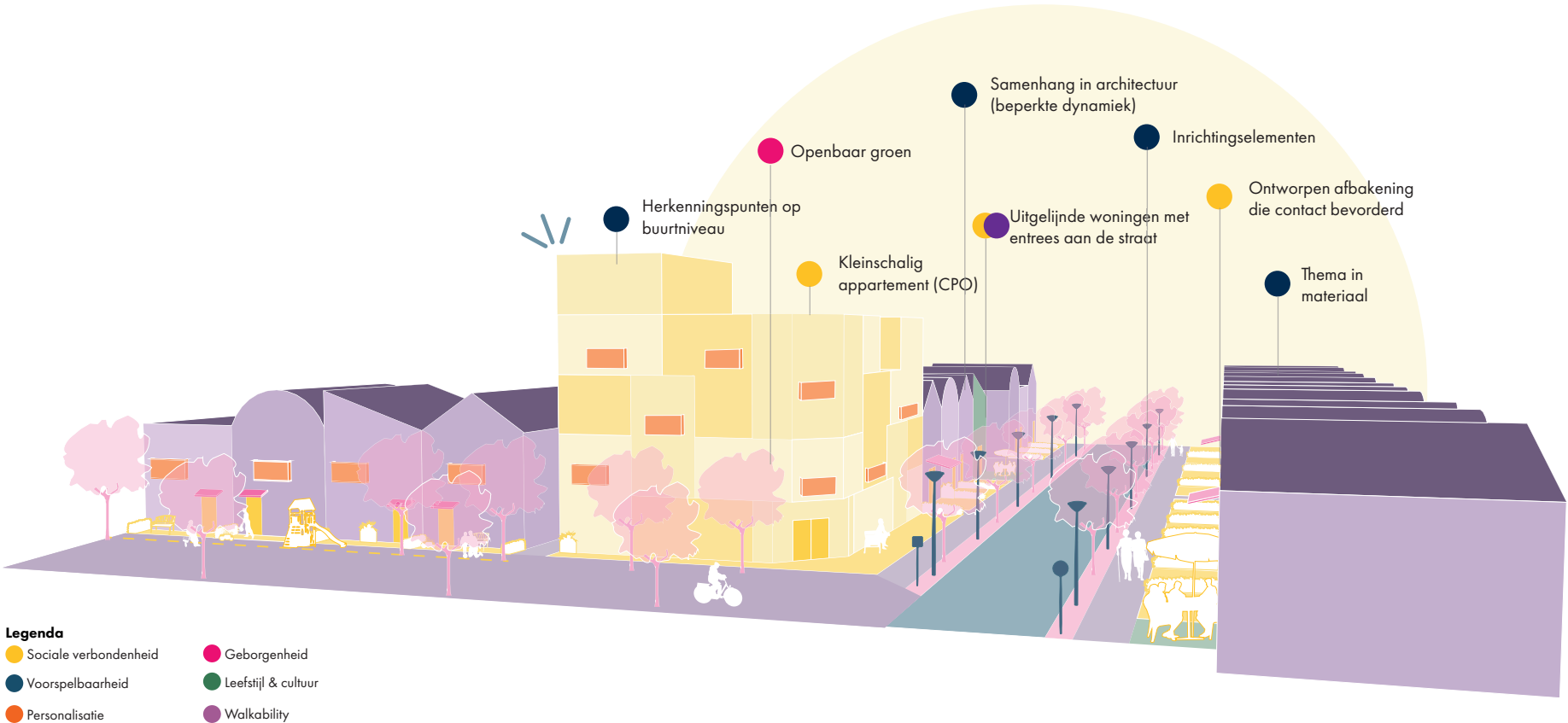
De indeling van de kavel en de vormgeving van de afbakening is volledig voorontworpen. Wel is er gekozen voor voorontworpen diversiteit in kavelgroottes, zodat er desondanks ingespeeld kan worden op verschillende behoeften. Door uitgelijnde woningen en een uniforme lage afbakening worden ontmoetingen in de voortuin optimaal gestimuleerd. Voorontworpen elementen die de overgang van de bufferzone verzachten, zoals kleine luifels en balkons, zullen voorkomen dat bewoners de behoefte hebben om de gordijnen te sluiten, wat ten koste zou gaan van de sociale controle.

Langs de ontworpen shared-space is er een zone van één meter (aangrenzend aan de kavel) gereserveerd voor toe-eigening aan de hand van persoonlijke spullen. Er kan er voor gekozen worden om hier bijvoorbeeld een bank te plaatsen, waardoor het leven in de woning zo veel mogelijk uitgebreid wordt tot op de straat.

Gebouw

Er is een kavel gedefinieerd waarop een kleinschalig appartement gerealiseerd kan worden aan de hand van Collectief Particulier Opdrachtgeverschap. Dit is een vorm van projectontwikkeling, die de basis zal leggen bij het vormen van sociale relaties binnen het appartementenblok. Daarbij krijgt de bewoner zeggenschap in het ontwerpproces, wat de mogelijkheid biedt tot *personalisatie*.

Op het niveau van grondgebonden woningen is er gekozen voor een ontworpen samenhang in architectuur, wat bijdraagt aan de vorming van één district. In deze routevisualisatie is er gekozen voor een thema in materiaal, waarbij de variaties in dakvorm en kleur zijn voorontworpen. De plint van het gebouw is ook voorontworpen, waardoor een open plint verzekerd wordt.

- Legenda**
- Sociale verbondenheid
 - Voorspelbaarheid
 - Personalisatie
 - Geborgenheid
 - Leefstijl & cultuur
 - Walkability

Routevisualisatie *walkability*

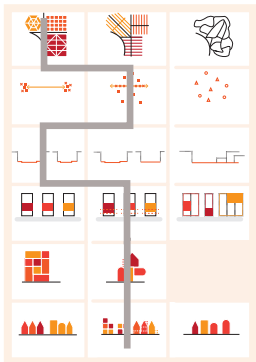
Referenties

Scheiding van mobiliteit

Winkel in de plint

Voordeuren aan de straat

Herkenningspunt
(Google, sd)

Dynamiek in gevel

Netwerk

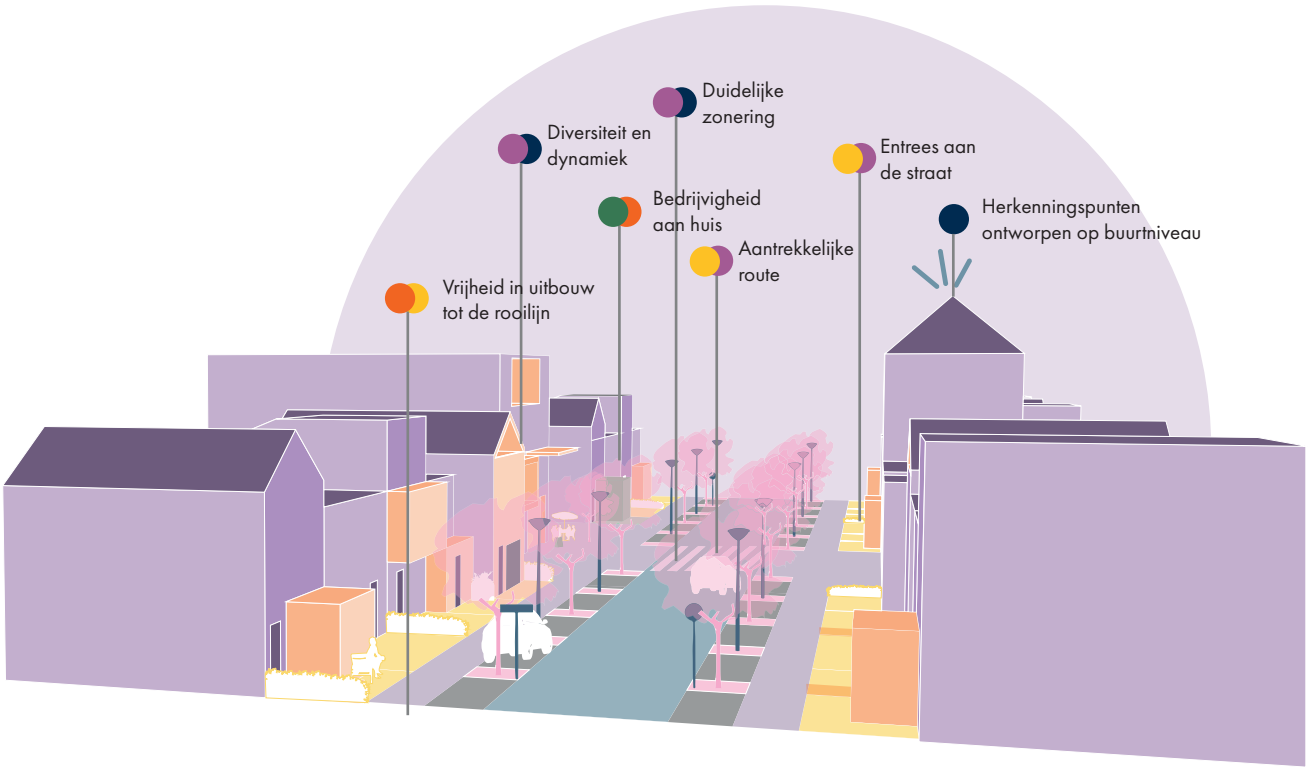
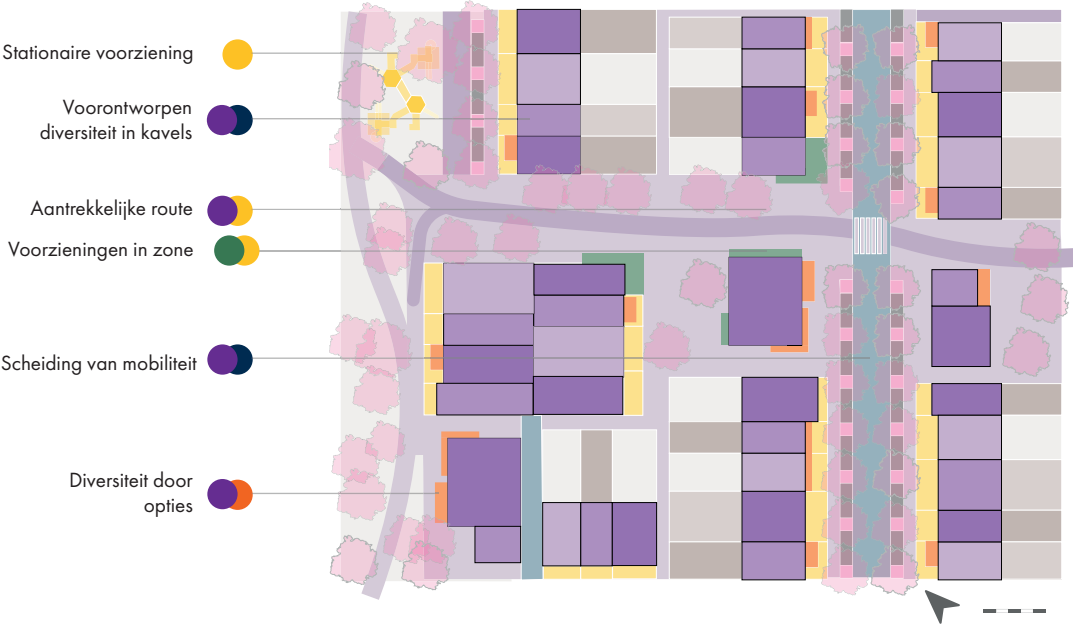
De structuur uit deze routevisualisatie is onderdeel van een grid of symbolisch netwerk, dat helpt bij de totstandkoming van logische en voorspelbare routes.

Buurt

Aan de westzijde van het gebied ligt een aantrekkelijke recreatieve route, die een interessante wandelverbinding vormt vanwege het openbaar groen, de aanwezigheid van een speelplek en de variatie in de aanliggende bebouwing. De route langs de hoofdweg vormt eveneens een prettige route vanwege de goed begaanbare doorlopende stoep en de dynamische gevels. Daarnaast helpt een herkenningspunt bij je oriëntatievermogen en wordt de route halverwege opgebroken door een cluster van kleinschalige buurtvoorzieningen.

Legenda

- Sociale verbondenheid
- Voorspelbaarheid
- Personalisatie
- Geborgenheid
- Leefstijl & cultuur
- Walkability

Straat

Er is gekozen voor een scheiding in mobiliteit. Dit draagt bij aan de *voorspelbaarheid* en voorkomt dat auto's en voetgangers elkaar kruisen. Er is sprake van een compact ontworpen straatprofiel, dat wordt ingericht door openbaar groen en algemene en informatieve inrichtingselementen.

Kavels

Walkability vraagt om een divers straatbeeld, wat kan worden verkregen door een vooraf geplande variatie in kavelgroottes. De indeling van de kavels wordt geregeld door regelgeving. De positionering van de woning en het type woning staat vast, maar is er vrijheid om tot een bepaalde rooilijn uit te bouwen. Daarnaast is het verplicht om entrees aan de straatzijde te realiseren en is het alleen toegestaan om lage afbakeningen te plaatsen in verband met de sociale controle die belangrijk is voor *walkability*.

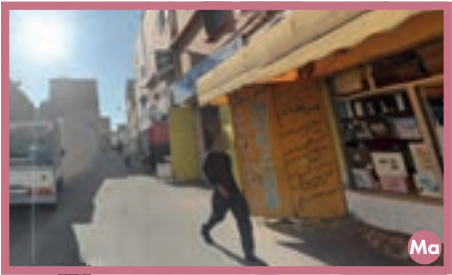
Gebouw

Walkability vraagt om veel detail en dynamiek in de gevel. Appartementen zullen daarom de mogelijkheid hebben om het appartement uit te breiden met een balkon of er is keuze in plint, luifels en nissen. Het appartementenblok zal voorzien worden van veel detail in materiaal- en kleurgebruik.

Bij grondgebonden worden opties aangereikt voor enkele uitbouwmogelijkheden en balkons. Bij het plaatsen van een uitbouw, dient er altijd een minimale bufferzone van één meter behouden te blijven. Naast de variatie in breedte van de woning, zorgen deze opties voor extra dynamiek in het straatbeeld. Horizontale lijnen worden hierdoor onderbroken, waardoor de verticale lijnen beter tot hun recht komen.

Routevisualisatie vrijheid in balans

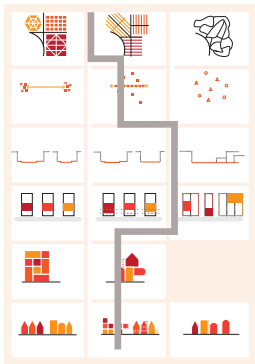
Referenties

Bedrijf in de plint

Ontworpen shared-space

Onverharde subweg
(Google, sd)

Keuze in afbakening bufferzone

Diversiteit appartementen

Netwerk

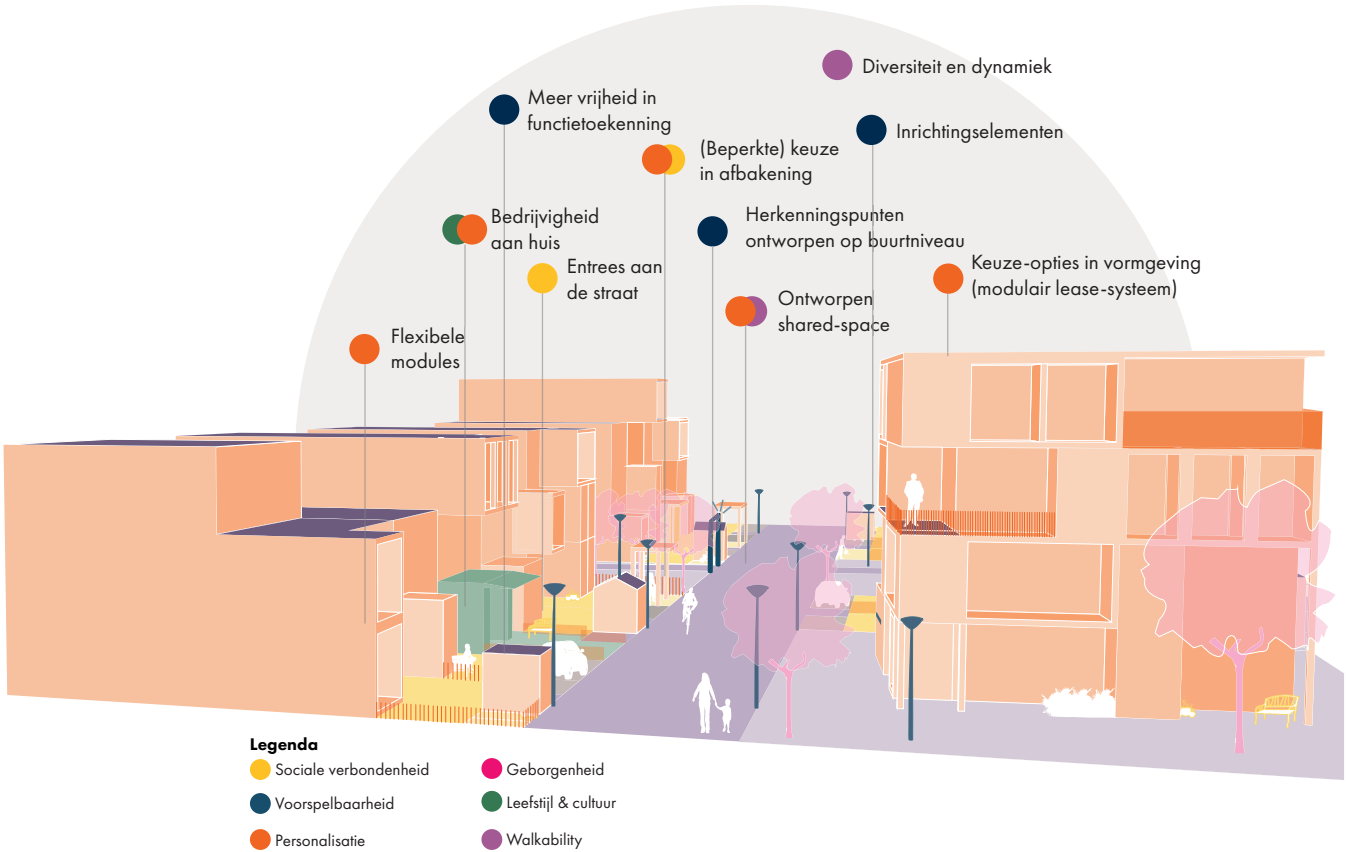
Op netwerkniveau is er gekozen voor een tussenvorm van mate van sturing. Er is sprake van een thema in architectuur (1) en de structuur wordt opgebouwd uit een vrij invulbaar grid, waarbij de kavelgrootte vrij bepaald kan worden binnen een raster. (2).

Buurt

Van oost naar west loopt er een aantrekkelijke route door het gebied, met daarlangs een ontworpen speelplek als stationaire voorziening. Overige voorzieningen worden verspreid door de wijk door overal de vrijheid te bieden om een bedrijf aan huis te starten. Om je te kunnen oriënteren in de diverse wijk worden herkenningspunten ontworpen op buurniveau. In de routevisualisatie neemt het herkenningspunt de vorm aan van een symbolische poort bij het betreden van de aantrekkelijke route.

Straat

In de hoofdstraat is er gekozen voor een ontworpen shared-space, waardoor er op straatniveau een combinatie wordt gemaakt van mate van sturing twee en drie. Deze shared-space zorgt er voor dat de *voorspelbaarheid* grotendeels gewaarborgd wordt, maar biedt tegelijkertijd meer ruimte aan persoonlijke invulling door het faciliteren van verschillende vormen van gebruik. Zo kan er bijvoorbeeld gespeeld worden of kunnen er buurt evenementen worden georganiseerd, waardoor (korte) ontmoetingen worden gestimuleerd. De overige subwegen worden meer vrijgelaten wat betreft de vormgeving, wat zich kan vertalen in onverharde paden.

- Legenda**
- Sociale verbondenheid
 - Voorspelbaarheid
 - Personalisatie
 - Geborgenheid
 - Leefstijl & cultuur
 - Walkability

Daarnaast wordt de functietoekenning in de straat gedeeltelijk overgelaten aan de bewoners, doordat elke woning beschikt over een ruimte aan de straat die kan worden toegeëigend door bewoners. Deze zone kan ingericht worden als gewone parkeerplek, maar kan daarnaast ook ingericht worden aan de hand van persoonlijke spullen of persoonlijk groen. Parkeren zal voornamelijk op eigen terrein moeten plaatsvinden.

De opzet is compact en intiem door de ontworpen shared-space van 6,5 meter, divers straatbeeld en openbaar groen. Er worden algemene en informatieve inrichtingselementen gepland, ook langs de aantrekkelijke route.

Kavels

Op kavelniveau is er gekozen voor een combinatie van mate van sturing twee en drie. Er is veel vrijheid in het samenstellen van de woning, maar er zijn ook regels voor de indeling van de kavel. De ‘basiswoning’ kan aan de voor- en achterzijde worden uitgebreid tot een bepaalde rooilijn en de entrees dienen aan de straat gepositioneerd te worden. De erfgrans aan de voor- en achterzijde staat vast, maar de kavelgrootte is in de breedte variabel. Deze kan vrij gekozen worden binnen een raster van één meter. Deze vrijheid bevordert de diversiteit en dynamiek en biedt ruimte aan *personalisatie*.

Er wordt daarnaast gedeeltelijke vrijheid geboden in de afbakening, zo is de materiaalkeuze vrij, maar mag de afbakening maximaal één meter hoog worden, waardoor het contact met de straat gewaarborgd blijft. Voor voorbeelden van mogelijke afbakening kan gekeken worden naar de referentie uit Oost-Europa.

Gebouw

Voor de appartementen en grondgebonden woningen is er gekozen voor een modulair bouwconcept, waarbij er keuzeopties worden aangeboden. Aan dit modulaire bouwconcept zijn lease-gevels gekoppeld, die diverse vormgevingen van de gevel mogelijk maken. De lease-gevels kunnen door de architect ontworpen worden aan de hand van de referentiebeelden uit dit onderzoek. Denk hierbij aan de keuze voor een winkelpui, een glazen gevel of een gevel die wat meer privacy biedt. Er kunnen ook opties voor diverse balkons worden aangereikt. Dit concept zorgt dat een thema in architectuur behouden blijft door uniformiteit in kleur, maar waarbij het materiaal en de vorm vrij te kiezen zijn aan de hand van de leasegevels en uitbouwmodules.

Aan de hand van dit concept zijn de woningen ook aanpasbaar in de tijd. Een nieuwe bewoner kan de woning weer geheel personaliseren door voor een andere gevel of andere woninguitbreiding te kiezen.

CONCLUSIE

In dit onderzoek is gezocht naar een antwoord op de vraag: 'Op welke wijze wordt er in de stadsrand van Nederland en drie internationale migrantenregio's invulling gegeven aan de zes ruimtelijke factoren die bijdragen aan de totstandkoming van een thuisgevoel en op welke wijze kunnen deze invullingen vertegenwoordigd worden in vernieuwende ontwerputgangspunten die bijdragen aan de totstandkoming van een thuisgevoel in de Nederlandse stadsrand?'. Hiervoor is een kwalitatief onderzoek uitgevoerd naar de verschillen en overeenkomsten binnen de invullingen van de factoren tussen de regio's.

Het literatuuronderzoek naar de zes factoren die bijdragen aan de totstandkoming van het thuisgevoel heeft concrete ruimtelijke invullingen opgeleverd op diverse schaalniveaus. Veel van deze factoren hebben met elkaar te maken door gelijkenissen of juist tegenstellingen. De mogelijke frictie tussen factoren hoeft echter niet te betekenen dat de factoren elkaar uitsluiten in een ontwerp.

Aan de hand van een uitgebreide beeldanalyse is onderzoek gedaan naar de huidige ruimtelijke invulling van de factoren in Nederland en de internationale regio's. Hierbij zijn verschillen en overeenkomsten in de invulling van de factoren naar voren gekomen, die grotendeels worden bepaald door de mate van overheidssturing. Nederland wordt gekenmerkt door uniformiteit en ordelijkheid die het gevolg zijn van sterke sturing vanuit de overheid. In de internationale regio's wordt echter een grote mate van vrijheid geboden in de vormgeving en het gebruik van zowel het privé-eigendom als de publieke ruimte.

Uit deze resultaten valt te concluderen dat er zowel voor Nederland als voor de internationale regio's ruimte is voor verbetering. Nederland kan, met name op een klein schaalniveau, meer vrijheid bieden aan bewoners zodat ook factoren zoals *personalisatie* en *leefstijl & cultuur* ruimte krijgen in de Nederlandse stadsrand. In de internationale regio's vallen juist kansen te behalen door het toepassen van sterkere overheidssturing, die vooral van positieve invloed zal zijn op de *voorspelbaarheid*.

Er is geen eenduidige manier om het thuisgevoel te bevorderen. De Ingrediëntenlijst, Conceptenwijzer en inspiratiepagina's bieden handvaten om vanuit verschillende uitgangspunten te ontwerpen met een visie op het thuisgevoel. De routevisualisaties laten zien hoe ontwerpers deze producten op diverse wijzen kunnen gebruiken bij het ontwikkelen of transformeren van wijken in de stadsrand.

DISCUSSIE

1. Validiteit en betrouwbaarheid

Voor dit onderzoek zijn twee verschillende kwalitatieve onderzoeksmethodes gebruikt om tot vernieuwende ontwerpuitgangspunten te komen die bijdragen aan de totstandkoming van een thuisgevoel van migranten aan de hand van zes factoren. De keuze voor de zes hoofdfactoren die bijdragen aan de totstandkoming van een thuisgevoel is te verantwoorden aan de hand van verschillende literaire bronnen. Een verdiepend literatuuronderzoek legt voor elk van de factoren een theoretische basis gebaseerd op toonaangevende literatuur, waardoor de inhoudelijke informatie bij herhaling van het onderzoek vergelijkbaar zal zijn. Elk van de onderzochte factoren is relevant voor een ruimtelijke vertaling, en is om deze reden geschikt om de rol van stedenbouw (en architectuur) bij de totstandkoming van een thuisgevoel inzichtelijk te maken.

Het grootste deel van het onderzoek wordt gevormd door de beeldanalyse van twaalf maatgevende Street Views en luchtfoto's per stad, die worden geanalyseerd aan de hand van de factoren uit de literatuur. Deze beelden zijn niet willekeurig gekozen, maar na een virtuele wandeling door de vooraf afgebakende stadsrandzone. Om deze reden geven de beelden een betrouwbaar beeld van de desbetreffende stadsrand.

In de beelden van Oost-Europa en Zuid-Azië is er duidelijk sprake van generieke kenmerken, die naar verwachting ook naar voren zullen komen wanneer er een nieuwe selectie steden wordt gekozen uit deze regio's. In de Arabische landen liggende kenmerken tussen landen onderling verder uit elkaar, hier is dan ook een grotere

kans dat de onderzoeksresultaten bij herhaling meer zouden verschillen. Om dit zo veel mogelijk te beperken zijn keuzecriteria opgesteld voor de steden (voldoende Google Street View data én een inwonersaantal van tussen de 250.000 en 1.200.000 inwoners).

Door het literatuuronderzoek is het mogelijk om de ruimtelijke kenmerken uit de beeldanalyse op een juiste manier te waarderen, ongeacht of het ruimtelijk kenmerk zich voordoet vanuit persoonlijke overtuigingen of gedwongen politieke en/of economische omstandigheden.

Neem als voorbeeld de aanwezigheid van een openbare ruimte waar geen functie of zonering aan is toegekend. Dit kan een gevolg zijn van slechte overheidssturing en kan hierdoor gezien worden als een ruimtelijk verschijnsel dat bestaat door gedwongen politieke omstandigheden. Uit de literatuur van *leefstijl & cultuur* blijkt echter dat tijdelijke informele activiteiten, die gezien kunnen worden als vorm van zelfexpressie in de openbare ruimte, juist extra gefaciliteerd kunnen worden door de afwezigheid van (inflexibele) functietoekenning. De afwezigheid van functietoekenning biedt ruimte aan een persoonlijke invulling van de openbare ruimte, welke gerelateerd is aan de mogelijkheid om persoonsgebonden routines uit te voeren en in verband staat met de factor *personalisatie*. Met deze kennis is het interessant om (het gebruik van) een openbare ruimte waar geen functie of zonering aan is toegekend mee te nemen in de beeldanalyse, ongeacht of dit verschijnsel gedwongen bestaat door slechte overheidssturing. *Personalisatie* komt in meerdere situaties sterker naar voren bij nalatige planologie vanuit de overheid, maar blijkt uit bronnen van grote waarde bij de totstandkoming van een thuisgevoel.

Naast het literatuuronderzoek heeft de regiobeschrijving geholpen bij een juiste beoordeling van de ruimtelijke kenmerken van de (inter)nationale regio's. Veel woningen in internationale regio's hebben bijvoorbeeld een introvert karakter waarbij sprake is van een sterke afbakening tussen privé en openbaar. Dit verschijnsel kan zich voordoen omdat er sprake is van een lage veiligheid en komt in dat geval niet voort uit een persoonlijke voorkeur. In de regiobeschrijving komt echter naar voren dat zowel in de Arabische landen als in Zuid-Azië veel inwoners gericht zijn op privacy en dat zij vaak in een groot huishouden wonen waarbij het leven zich voornamelijk binnen de muren van een woning of gemeenschap afspeelt. Vanuit deze kennis kan de reden van het bestaan van introverte woningen met een sterke afbakening tussen privé en openbaar niet met zekerheid verklaard worden, maar kan het toch interessant zijn om deze ruimtelijke kenmerken mee te nemen als kenmerken die zich mogelijk voordoen vanuit persoonlijke overtuigingen.

Betrouwbaarheid bij herhaling

Het literatuuronderzoek is duidelijk afgebakend tot ruimtelijke factoren die bijdragen aan de totstandkoming van een thuisgevoel. De kennis uit dit literatuuronderzoek is gebaseerd op meerdere wetenschappelijke bronnen, waardoor de inhoudelijke informatie bij herhaling van het onderzoek vergelijkbaar zal zijn.

Generaliseren van conclusies

De verwachting was dat er generaliseerbare conclusies getrokken konden worden over ruimtelijke kenmerken die bijdragen aan de totstandkoming van het thuisgevoel voor de verschillende regio's. De factoren die bijdragen aan het bevorderen van het thuisgevoel gelden volgens de literatuur voor de mens in het algemeen en staan los van verschillen tussen doelgroepen. Tijdens de beeldanalyse is echter naar voren gekomen dat de invulling van deze factoren soms verschilt per regio en soms ook tussen landen binnen één regio. Dit kan komen door een unieke historie of unieke politieke/economische situaties en kan ten koste gaan van de generaliseerbaarheid van de resultaten.

De mogelijkheid om generaliseerbare conclusies te kunnen trekken voor elke regio is vergroot door een verkennende regio-inventarisatie uit te voeren. Veel landen binnen de regio's hebben namelijk relevante generieke kenmerken, zoals het communistische verleden van Oost-Europa en de sociaal-culturele Islamitische waarden van de Arabische landen. Hierbij erkennen wij dat de landen binnen de gekozen regio's ook op veel vlakken van elkaar verschillen en dat er regelmatig geen sprake is van één collectieve cultuur. Hierbij moet als disclaimer benoemd worden dat de regiobeschrijving een zeer algemene beschrijving is die niet in gaat op details.

De verschillen tussen diverse landen binnen één regio worden evengoed uitgelicht door de verzameling Street Views en luchtfoto's te ordenen op stad en door in de regioconclusies ook verschillen binnen één regio te benoemen. Op deze manier blijven regionale verschillen niet onderbelicht, maar wordt er desondanks met behulp van relevante maatschappelijke en cultuur gerelateerde informatie naar universele waarden gezocht. Het is gelukt om, ondanks soms grote verschillen tussen landen onderling, generieke kenmerken te vinden die naar verwachting te generaliseren zijn voor het overgrote deel van de regio

Afbeelding 20: differentiatie op gebouwniveau in Tsjechië

2. Resultaten interpreteren

Bij de start van het onderzoek was de verwachting dat er met behulp van literatuuronderzoek concrete ruimtelijke kenmerken naar voren zouden komen die bijdragen aan de totstandkoming van een thuisgevoel vanuit vakgebieden zoals omgevingspsychologie en interieur. Denk hierbij aan welke kleurtinten of afmetingen van straten mensen zich meer thuis laten voelen. De literatuur bleek veel algemenere ruimtelijke kenmerken aan te reiken. In eerste instantie dienden onze verwachtingen dus gedeeltelijk aangepast te worden, maar ondanks dat de literatuur algemenere factoren aanreikte zijn dit wel universele factoren waarvan aangenomen kan worden dat zij gelden voor de mens in het algemeen. In de literatuur over thuis voelen wordt namelijk geen onderscheid gemaakt tussen verschillende doelgroepen.

Vanwege het algemene karakter van de zes factoren was het in eerste instantie mogelijk om deze gedeeltelijk te interpreteren als een recept voor 'de ideale stad'. Met behulp van de beeldanalyse van internationale migratieregio's zijn de factoren echter opnieuw gelinkt aan de aanleiding van ons onderzoek, de aanhoudende migratie. Tijdens dit proces bleken de algemene factoren erg geschikt om op zoek te gaan naar een specifiekere invulling en zijn we aan de hand van de internationale regio's uiteindelijk tot unieke conclusies gekomen die niet meer te interpreteren zijn als een standaard recept voor 'de ideale stad'.

Bij de start van het onderzoek was het initiële uitgangspunt om ons niet te richten op specifieke regio's om juist de huidige categorisering van migrantengroepen te doorbreken. De keuze om ons toch te richten op ruimtelijke kenmerken van drie specifieke internationale regio's heeft ons echter geholpen de invulling van de zes factoren verder te specificeren. Uiteindelijk zijn we alsnog dichtbij ons initiële uitgangspunt gebleven door binnen deze regio's geen verdere categorisering van doelgroepen te hanteren.

Afbeelding 21: toe-eigening door een winkel in India

Bij aanvang van de beeldanalyse hadden wij als verwachting dat het eenvoudig haalbaar zou zijn om concrete (culturele) waarden in kaart te brengen aan de hand van ruimtelijke kenmerken. Uiteindelijk bleek dit lastiger dan verwacht, met name omdat de vormgeving van de gebouwde omgeving sterk gekleurd is door de mate van overheidssturing en er daarnaast binnen één regio verschillen te zien zijn. Desondanks is het gelukt om algemene behoeften te definiëren, zoals de persoonlijke maakbaarheid van je woonomgeving, waarvan de invulling soms per regio, per land of zelfs per persoon varieert. Deze uitkomst van algemene behoeften heeft geleid tot een Conceptenwijzer als ontwerpinstrument, waarmee je op verschillende manieren kan sturen op thuisgevoel, in plaats een product met concrete ontwerpingsrepen waarvan één optie de juiste is.

De manier waarop bij dit ontwerpinstrument de mogelijkheid wordt gegeven om op verschillende manieren ruimte te geven aan verschillende behoeften staat uiteindelijk erg dichtbij ons doel om op zoek te gaan naar nieuwe ontwerpuitgangspunten die kunnen bijdragen aan het bevorderen van het thuisgevoel in de stadsrand van Nederland. Het grotere doel: het in kaart brengen hoe er in de bebouwde omgeving ingespeeld kan worden op het thuisgevoel aan de hand van ruimtelijke kenmerken van de vier (inter) nationale regio's is hiermee behaald. Het proces om dit doel te behalen is echter aangepast aan de hand van de verkregen inzichten, zoals hierboven is beschreven.

Bij de Conceptenwijzer kan als kanttekening genoemd worden dat het mogelijk is niet in alle gevallen gewenst is om volledige vrijheid in vormgeving te geven. In de huidige Nederlandse bouwwereld is particulier opdrachtgeverschap namelijk een relatief tijdrovend en kostbaar proces, waardoor het niet altijd als een aantrekkelijke optie wordt gezien en soms eerder als een last. Wanneer je iemand desondanks de verantwoordelijkheid geeft om het ontwerp van een woning of een deel van de inrichting van de openbare ruimte op zich te nemen kan dit in sommige gevallen het bevorderen van het thuisgevoel teniet doen en ten koste gaan van de esthetische kwaliteit. Om deze reden is het van groot belang dat bij het aanbieden van vrijheid in vormgeving gekeken wordt naar hoe de drempel voor particulier opdrachtgeverschap verder verlaagd kan worden zodat het proces toegankelijker wordt. Naast een mogelijke versoepeling van maatregelen kan er in dit geval gekozen worden voor gedeeltelijke vrijheid in vormgeving waarbij bijvoorbeeld op gebouwniveau een diverse selectie aan standaardopties wordt aangereikt.

De vraag over in wiens handen de keuze voor de mate van vrijheid in vormgeving ligt vormt een interessante maar gevoelige discussie. In theorie zou deze keuze van bovenaf kunnen worden bepaald en afgestemd worden op de achtergrond van de doelgroep van het project. Deze situatie zou echter in onze ogen in strijd zijn met onze visie op inclusiviteit, omdat op deze manier van sommige doelgroepen de kans tot maakbaarheid van je eigen woonomgeving wordt afgenomen. In onze ogen zou deze keuze daarom meer bij de particulier moeten worden gelegd.

Tot slot is het noemenswaardig dat de Conceptenwijzer in theorie ook gebruikt zou kunnen worden als ontwerpinstrument bij locaties buiten de stadsrand, indien deze locaties vergelijkbare ruimtelijke kenmerken vertonen. Denk hierbij aan (delen van) buitensteden zoals Almere.

3. Beperkingen

Thuis voelen is een complex en veelomvattend begrip. Wanneer er voldaan wordt aan het overgrote deel van de factoren die volgens ons onderzoek bijdragen aan de totstandkoming van een thuisgevoel, biedt dit geen zekerheid dat elk persoon zich daadwerkelijk volledig thuis zal voelen in zijn buurt.

Tijdens het verkennend literatuuronderzoek zijn ook enkele andere factoren naar voren gekomen die bijdragen aan een thuisgevoel, zoals stabiliteit en economische verbondenheid. Deze zijn echter in beperkte mate relevant voor een ruimtelijke vertaling en zijn daarom niet meegenomen in het onderzoek. Daarbij zijn factoren die bijdragen aan een thuisgevoel die persoon-specifiek zijn en niet gekoppeld zijn aan een ruimtelijke invulling buiten beschouwing gelaten. Het is bijvoorbeeld mogelijk dat een persoon zich nooit helemaal thuis zal voelen wanneer deze persoon geen succes heeft behaald in zijn carrière of niet in contact kan zijn met een naast familielid.

Dit betekent niet dat de methodologie onvolledig heeft gefunctioneerd of dat de onderzoeksvraag onvoldoende beantwoord is. Wij hadden bij het uitvoeren van dit onderzoek een duidelijk doel voor ogen, dat juist gericht is op het inzichtelijk maken van de ruimtelijke rol van stedenbouw (en architectuur) in dit proces van je thuis voelen. Deze afbakening wordt ook bij aanvang van het onderzoek duidelijk genoemd.

Het is een bewuste keuze geweest om geen onderscheid te maken tussen doelgroepen en type migranten. Deze keuze is gebaseerd op de sterke ambitie om op zoek te gaan naar generieke kenmerken die bijdragen aan de totstandkoming van een thuisgevoel. In veel onderzoeken wordt er uitgegaan van een strikte categorisering waarbij bepaalde groepen altijd in een vast hokje worden geplaatst. Geïnspireerd door het boek van Crimson (2019), waarin gepleit wordt voor de benadering van migranten als geheel, hebben wij een subtielere categorisering aangehouden door ons te richten op drie grote internationale regio's. Wij hebben bewust gekozen om binnen

deze regio's verder geen onderscheid te maken op leeftijd, opleidingsniveau of welvaart. Wij geloven er sterk in dat de mens algemene persoonlijke behoeften heeft die onder te verdelen zijn in enkele hoofdcategorieën. Deze aanname wordt bevestigd door literatuur waarin ook uit wordt gegaan van factoren die gelden voor de mens in het algemeen.

Bovendien was het met de beschikbare tijd en middelen niet haalbaar geweest om ons op deze internationale regio's te richten als wel uit was gegaan van onderscheid op leeftijd, opleidingsniveau of welvaart. Wanneer je de focus zo sterk legt op de persoonlijke behoeften van een specifieke doelgroep groeit het belang van het uitvoeren van interviews. Wanneer deze mogelijkheid er niet is, kan er een beeldanalyse uitgevoerd worden van de huidige woonlocatie van één specifieke doelgroep. Het is hierbij echter lastig om te bepalen wat de precieze woonlocaties zijn van deze doelgroep, met name in internationale regio's waarbij er vanuit de overheid weinig publieke demografische informatie beschikbaar is.

Daarbij is het mogelijk dat de onderzoekslocatie een agrarisch of perifeer gebied is, waarvan de ruimtelijke kenmerken moeilijk kunnen worden geprojecteerd op de Nederlandse stadsrand.

Bij het uitvoeren van de beeldanalyse van de internationale regio's is er gebruik gemaakt van Street Views en luchtfoto's van Google Maps. Hierbij kan opgemerkt worden dat dit een analysemethode is die enkel gericht is op foto's en waarbij je maar in beperkte mate een beeld krijgt van de situatie in een land. Digitale beelden zijn enkel een momentopname waarbij het niet altijd duidelijk is hoe een ruimte op verschillende momenten van de dag wordt gebruikt. Dit is dan ook de reden dat enkele ruimtelijke kenmerken uit de Ingrediëntenlijst niet naar voren zijn gekomen in de beeldanalyse. Neem als voorbeeld uitingen op straat, zoals parades en demonstraties, of het toe-eigenen van openbaar gebied door gebruik, waarbij één momentopname van een locatie niet dekkend genoeg is.

Daarbij is het beeldmateriaal van Google Street View soms in bepaalde steden of delen van een stad in beperkte mate beschikbaar. Om de situatie volledig in kaart te kunnen brengen was het nuttig geweest om op alle locaties veldonderzoek uit te kunnen voeren en/of gebruik te kunnen maken van interviews of enquêtes. Deze analysemethoden waren helaas niet haalbaar gegeven de tijd en middelen die beschikbaar waren voor dit onderzoek.

Naar onze mening is het goed gelukt om aan de hand van de routevisualisaties, ontwerpers een duidelijk beeld te geven van hoe de Conceptenwijzer uiteindelijk naar een ontwerp vertaald kan worden. Hierbij zijn concepten uit de matrix geconcretiseerd aan de hand van specifiekere uitwerkingen zoals het hanteren van leasegevels bij het bieden van keuzeopties in de vormgeving van je woning of het toepassen van een raster bij het bieden van keuzevrijheid in kavelgrootte.

Het enige schaalniveau dat minimaal vertegenwoordigd is in de routevisualisaties is het schaalniveau netwerk. Dit schaalniveau is in beperkte mate relevant voor een fictieve uitwerking en zou concreter uitgewerkt kunnen worden wanneer er sprake is van een specifieke projectlocatie. Wel wordt het schaalniveau opgenomen in de beschrijving om een beeld te vormen van het mogelijke netwerk.

Bij de routevisualisaties dient opgemerkt te worden dat het gaat om een suggestie van een mogelijke uitwerking van een route. Het is mogelijk dat dezelfde route gevolgd wordt, maar dat het uiteindelijke ontwerp er geheel anders uitziet, doordat de ontwerper de concepten vertaald naar andere ontwerpingrepen. Daarnaast is het niet mogelijk om de uitkomst van 'het bieden van vrijheid' te voorspellen en kan daardoor de uitkomst van de rechterzijde van de Conceptenwijzer in beperkte mate ontworpen worden.

4. Implicaties

Ontwerpbureaus of ontwerpteam van gemeenten kunnen dit onderzoek gebruiken om een nieuwe kijk te ontwikkelen op de huidige rigide planningstraditie van de Nederlandse stadsrand. Hierbij kunnen de ontwerpers geïnspireerd worden om bij toekomstige projecten op diverse manieren te sturen op een thuisgevoel en hierbij de focus te leggen op inclusiviteit. Het onderzoek kan van waarde zijn voor de praktijk om te kunnen anticiperen op de ontwikkelingen van deze tijd, waarbij landelijke grenzen steeds meer vervagen en het belangrijk is dat de gebouwde omgeving ruimte biedt aan verschillende behoeften van verschillende mensen.

5. Vervolgonderzoek

Bij de beeldanalyse is naar voren gekomen dat er binnen de drie onderzochte internationale regio's verschillen aanwezig zijn tussen landen onderling, waarvan de verschillen het grootst zijn bij de Arabische landen. Bij vervolgonderzoek kan het onderzoek opnieuw uitgevoerd worden voor kleinere of strenger ingekaderde regio's. Hierbij kan er vooraf een verdiepend onderzoek uitgevoerd worden, zodat de indeling van de regio's gebaseerd kan worden op uitgebreide achtergrondkennis over de regio's. Wanneer de onderlinge verschillen binnen een regio op deze manier beperkt worden door overeenkomende kenmerken in de sociaal-culturele waarden en de historische en/of politieke situatie, kan het makkelijker zijn om binnen regio's generieke ruimtelijke kenmerken te identificeren en om regio's onderling te kunnen vergelijken.

Als tweede suggestie kan bij vervolgonderzoek de focus worden gelegd op één specifieke doelgroep. Eén van de mogelijk te kiezen doelgroepen is bijvoorbeeld een werkende hoogopgeleide die verwacht dat hij/zij in de nabije toekomst werkzaam zal zijn als expat (in Nederland). De keuze kan gemaakt worden om deze doelgroep in één specifieke regio te analyseren, maar om een breder beeld te creëren van de toekomstige stadsrandbewoner zou het interessant zijn om deze doelgroep in verschillende internationale regio's te onderzoeken.

Hierbij kan de literatuur over de factoren die bijdragen aan de totstandkoming van een thuisgevoel als basis worden gebruikt. Als onderzoeksmethode kan er, indien de juiste tijd en middelen hiervoor beschikbaar zijn, gekozen worden voor een combinatie van interviews/enquêtes en veldonderzoek. Aan de hand van de literatuur kunnen er enquêtes opgesteld worden waarin verschillende ruimtelijke kenmerken worden uiteengezet die elk passen bij de gevonden kennis over de zes factoren. Aan de hand van deze enquêtes kan in kaart worden gebracht wat de wensen van deze persoon zijn voor zijn/haar woonomgeving en aan de hand van welke ruimtelijke kenmerken de omgeving zou inspelen op zijn/haar thuisgevoel. Een onderzoeksmethode die hierbij kan helpen is veldonderzoek, dat gebruikt kan worden om de ruimtelijke kenmerken (die bijdragen aan een thuisgevoel) van de woongebieden van de desbetreffende doelgroep te analyseren.

“ Het onderzoek kan van waarde zijn voor de praktijk om te kunnen anticiperen op de ontwikkelingen van deze tijd, waarbij landelijke grenzen steeds meer vervagen en het belangrijk is dat de gebouwde omgeving ruimte biedt aan verschillende behoeften van verschillende mensen.”

AANBEVELINGEN

Je thuis voelen in je woonomgeving is van belang om je te kunnen verbinden met een plek en de mensen die daar wonen, waardoor je meer (emotioneel) zal investeren in een plek. Wanneer bewoners zich niet thuis voelen kan dit negatieve gevolgen hebben voor de sociale cohesie en sociale controle en kan er een proces van vervreemding en isolement in gang worden gezet (Kleinmans & Bolt, 2010). Daarnaast kan het resulteren in (psychische) gezondheidsklachten en verhoogde spanningen rondom politieke overtuigingen en religie.

Naar verwachting zal de bevolkingssamenstelling van de Nederlandse stadsrand sterk veranderen door de aanhoudende migratie, en zal de omvang van het vraagstuk rondom het waarborgen van een thuisgevoel in de stadsrand steeds verder groeien. Uit het onderzoek is gebleken dat de Nederlandse stadsrand wordt gekenmerkt door rigide uniforme ontwerpen, die in beperkte mate ruimte bieden aan factoren die in internationale regio's juist sterk vertegenwoordigd worden. Er is geconstateerd dat de Nederlandse stadsrand op sommige vlakken hierin kan leren van de internationale regio's, zodat er in de Nederlandse stadsrand op meer schaalniveaus wordt ingespeeld op verschillende factoren die bijdragen aan de totstandkoming van een thuisgevoel.

Ontwerpbureaus of ontwerpteams van gemeenten kunnen in de Nederlandse stadsrand meer ruimte bieden aan factoren zoals *personalisatie* en *leefstijl & cultuur* door meer persoonlijke invulling toe te laten in de gebouwde omgeving. Dit kan bijvoorbeeld in de vorm van vrije keuze in kavelgrootte, kavelindeling en de vormgeving van woningen of door het toestaan van bedrijvigheid aan huis. Dit zijn allen ruimtelijke kenmerken die veelvuldig voorkomen in de internationale regio's, en bepalend zijn in de vorming van een thuisgevoel op het kleinste schaalniveau: het dichtst bij huis. Wij moedigen ontwerpers hierbij aan om de strenge functietoekenning in de openbare ruimte gedeeltelijk los te laten en hierbij inspiratie te halen uit internationale regio's, waar de openbare ruimte regelmatig gevormd wordt door persoonlijke behoeften, experiment en gebruik.

“Inspiratie halen uit internationale regio's, waar de openbare ruimte regelmatig gevormd wordt door persoonlijke behoeften, experiment en gebruik.”

Hierbij wordt geadviseerd om de bestaande kwaliteiten van de Nederlandse stadsrand niet uit het oog te verliezen. Uit het onderzoek is bijvoorbeeld gebleken dat het planmatige karakter van de Nederlandse stadsrand tot gevolg heeft dat stedelijke ruimten overzichtelijk zijn, dat sterke zonering zorgt voor leesbare ruimten en dat er veel aandacht wordt geboden aan stationaire voorzieningen.

De Ingrediëntenlijst, Conceptenwijzer en inspiratiepagina's bieden ontwerpers handvaten om vanuit verschillende uitgangspunten te ontwerpen met een visie op het thuisgevoel. De Conceptenwijzer kan helpen om de juiste routes af te leggen die op verschillende schaalniveaus inspelen op de factoren. De ontwerper zal verder moeten gaan met het combineren van concepten waarbij (gedeeltelijk) wordt afgeweken van de rigide uniformiteit van de huidige stadsrand. Hierbij is het van belang dat er gezocht wordt naar vernieuwende combinaties die slim om gaan met de mogelijke frictie tussen enkele factoren. De routevisualisaties uit dit onderzoek tonen hier verschillende voorbeelduitwerkingen van. Het is bijvoorbeeld waardevol om meer ruimte te bieden in vormgeving op gebouwniveau en hierbij te zoeken naar een concept waarbij tegelijkertijd onderscheid in districten gewaarborgd blijft, zoals door middel van leasegevels of een thema in bestratingsmateriaal. Het is daarnaast mogelijk om het realiseren van stationaire voorzieningen te combineren met ruimten die worden gevormd door gebruik, door bijvoorbeeld uit te gaan van een concept waar ruimte wordt geboden aan buurtinitiatieven.

Deze concepten kunnen toegepast worden in de ontwikkeling van uitbereidingslocaties of bij transformatieopgaven in de bestaande stadsrand. Bij uitbereidingslocaties kan er een integrale visie ontwikkeld worden met de kennis en inzichten van dit onderzoek, waarbij op diverse schaalniveaus ontworpen wordt vanuit een visie op het thuisgevoel. Bij transformatieopgaven zal het grootste gedeelte van het netwerk al vast liggen. Desondanks kan aan de hand van losse ontwerpingrepen ingespeeld worden op een thuisgevoel, bijvoorbeeld door het toevoegen van herkenningspunten of het toestaan van bedrijvigheid aan huis. Het wordt van grote waarde geacht dat ontwerpers bij toekomstige projecten doelgericht ontwerpen vanuit een visie op het thuisgevoel, waarbij de gebouwde omgeving van de Nederlandse stadsrand meer ruimte biedt aan meerdere factoren die inspelen op de behoeften van verschillende mensen.

BIBLIOGRAFIE

Dit onderzoek wordt gevormd door 384 Street Views en 384 luchtfoto's van Google (sd). De rest van de foto's komen uit persoonlijke collecties van vrienden en familie. De prachtige foto's uit India komen van Marcel van Balken. Astrid Jansen heeft kleurrijke foto's uit Marokko aangeleverd. De foto's uit Oost-Europa zijn gemaakt door Nick van Balken en komen gedeeltelijk ook uit onze eigen collectie. De foto's kleuren het literatuuronderzoek aan de hand van persoonlijke ervaringen.

Arthur, P., & Passini, R. (1992). Wayfinding: people, signs, and architecture. New York. Opgehaald van <https://trid.trb.org/view/367500>

Bosman, M. (sd). Vrije zelfexpressie . Opgehaald van Natureza.nl: <https://www.natureza.nl/vrije-zelf-expressie->

Bureau KM. (2016). Handboek Mens & Openbare ruimte, prettige plekken. Zwolle: Acquire Publishing bv.

Centraal Bureau voor de Statistiek. (2018). Jaarrapport Integratie 2018. Den Haag. Opgehaald van <https://www.cbs.nl/nl-nl/publicatie/2018/47/jaarrapport-integratie-2018>

Centraal Bureau voor de Statistiek. (2020). Hoeveel immigranten komen naar Nederland? Opgeroepen op Februari 10, 2020, van CBS.nl: <https://www.cbs.nl/nl-nl/dossier/dossier-asiel-migratie-en-integratie/hoeveel-immigranten-komen-naar-nederland->

Crimson Historians & Urbanists. (2019). In City of Comings and Goings. Rotterdam: nai010 publishers.

Chatterji, T., & Roy, S. (2018, Mei 29). How Indian Cities are Squeezing the People out of Public Spaces. Opgehaald van The Wire: <https://thewire.in/urban/how-indian-cities-are-squeezing-the-people-out-of-public-spaces>

Cullen, G. (1961). The Concise Townscape. New York: The Architectural Press.

De handschutter, L. (sd). Zelfexpressie: sleutel tot een gelukkig leven. Opgehaald van Kiesvoorgeluk.nl: <http://www.kiesvoorgeluk.com/zelfexpressie-sleutel-tot-een-gelukkig-leven/> De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. (sd). Opgeroepen op Maart 20, 2020, van cultureel erfgoed: <https://www.cultureelerfgoed.nl/>

Duydendak, J. W. (2008). Op zoek naar een nieuw thuis. Topsteden-Topsissues, 11-15.

Duyvendak, J. W. (2009). Thuisvoelen. Sociologie, 257-260.

Faludi, A. (1993). Dutch Strategic Planning in International Perspective. Amsterdam : Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences .

Florida, R. (2019). The Rise of The Creative Class. Basic Books.

Gapihan, A. (2017, Augustus 2). Why enhancing public urban spaces matters for Karachi, Pakistan. Opgeroepen op April 14, 2020, van Worldbank Blogs: <https://blogs.worldbank.org/sustainable-cities/why-enhancing-public-urban-spaces-matters-karachi>

Gärling, T., Böök, A., & Lindberg, E. (1986, Februari). Spatial orientation and wayfinding in the designed environment: a conceptual analysis and some suggestions for postoccupancy evaluation. Journal of Architectural and Planning Research (Vol. 3, No. 1), pp. 55-64. Opgehaald van <https://www.jstor.org/stable/pdf/43028787.pdf?seq=1>

Gehl, J. (2010). Cities For People. Kopenhagen: Island Press. doi:9781597265737

Google. (sd). [Google Maps Street Views en luchtfoto's]. Geraadpleegd tussen 4 maart 2020 en 30 mei 2020, van <https://www.google.com/maps> Habitat III Secretariat. (2017). Habitat III Regional Report - Arab Region. United Nations. Opgehaald van <http://habitat3.org/wp-content/uploads/Habitat-III-Regional-Report-Arab-Region.pdf>

Hannema, K. (2013). Handboek voor Hedendaagse Hofjes. Den Haag.

Hirt, S. (2015). The Post-public City: Experi-

ences from Post-socialist Europe. Opgehaald van <https://pdfs.semanticscholar.org/97bf/e46a0571b1179d1b32ea4c96a7689ad79206.pdf>

Huygen, J. (2018, oktober 24). De lokale stadsbewoner als creatieve en culturele bron voor stads promotie. Opgehaald van cultuurmarketing.nl: <https://www.cultuurmarketing.nl/de-lokale-stadsbewoner-als-creatieve-en-culturele-bron-voor-stads promotie/#.Xm9SBKhKhPY>

Kiet, A. (2011). Arab culture and urban form. Focus, 36-45.

Kleinmans, R. J., & Bolt, G. (2010). Vertrouwen houden in de buurt: Verval, ervaring en collectieve zelfredzaamheid in stadsbuurten. Onderzoeksinstituut OTB / Universiteit Utrecht / Nicis Institute. Opgehaald van <https://repository.tudelft.nl/islandora/object/uuid%3A4d3a21ec-7e2f-46b6-8695-924a2ceee98a>

Koelemaij, J., Wind, B., Bodde, M., & Van Lieshout, V. (2015). Bestaat de post-socialistische stad? Agora Magazine. Opgehaald van https://www.researchgate.net/publication/307807850_Bestaat_de_post-socialistische_stad

Kremer, M., Parys, A., & Verplanke, L. (2019). Alledaagse attentheid in een superdiverse wijk. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam. Opgehaald van <https://www.moniquekremer.nl/publicatie/alledaagse-attentheid-in-een-superdiverse-wijk/>

Loopman, M., & Leclercq, E. (2011). Plannen voor mensen. Garant-uitgevers N.V.

Lynch, K. (1960). The image of the city. (Vol. 11). Opgehaald van http://www.miguelangelmartinez.net/IMG/pdf/1960_Kevin_Lynch_The_Image_of_The_City_book.pdf

Nady, R. (sd). What Makes Public Places "Ours"? Opgeroepen op Februari 26, 2020, van ARCH20.com: https://www.arch20.com/instilling-sense-ownership-public-places/#top_ankor

Nandan, Y., & Eames, E. (1980). Typology and Analysis of the Asian-Indian Family. New York: Praeger.

Office of the deputy chief of staff for intelligence

- US army training and doctrine command. (2006, Januari). Arab cultural awareness: 58 factsheets.
- O'Neill, J. M. (1991). Effects of signage and floor plan configuration on wayfinding accuracy. *Environment and Behavior*(23(5)), pp. 553-574. Opgehaald van <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0013916591235002>
- Pew Research Centre. (2016). Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe. Washington: Pew Research Centre. Opgehaald van <https://www.pewforum.org/2017/05/10/religious-belief-and-national-belonging-in-central-and-eastern-europe/>
- Planbureau voor de Leefomgeving. (2011). De veranderende positie van de nationale ruimtelijke ordening in Nederland. Planbureau voor de Leefomgeving. Opgehaald van <https://www.pbl.nl/publicaties/de-veranderende-positie-van-de-nationale-ruimtelijke-ordening-in-nederland>
- Projects for Public Spaces. (2018, maart 9). Make It Your Own: Improvisation in public space. Opgeroepen op maart 2020, van Projects for Public Spaces: <https://www.pps.org/article/make-it-your-own-improvisation-in-public-space>
- Rademaker, L. (2007). Schets van de Nederlandse samenleving. Boom Lemma Uitgevers. doi:EAN: 9789047300311
- Rybczynski, W. (1987). Home: A Short History of an Idea. Penguin Books.
- Sasidharan, P., & Prosperi, D. C. (2012). Dichotomy of Urban Public Spaces. CEPT University. Opgehaald van http://www.isocarp.net/Data/case_studies/2208.pdf
- Saunders, D. (2011). Arrival City. Conestone / Cornestone Ras.
- Schmeets, H. (2018). Wie is religieus, en wie niet? CBS.
- Schwanitz, K. (2017). Family living arrangements in young adulthood. Groningen: University of Groningen. Opgehaald van https://www.rug.nl/research/portal/files/41911181/Nederlandse_samenvatting.pdf
- Schwartz, E. (2013). Nieuwe Generaties & Nieuwe Steden - thuisvoelen in Haarlemmermeer. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Sixsmith, J. (1986). The meaning of home: an exploratory study of environmental experience. *Journal of Environmental Psychology*, 281-298. Opgehaald van <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0272494486800020>
- Stipo. (2016). The City at Eye Level . Delft: Eburon Academic Publishers.
- Stock, F. (2014). Speaking of home. University of Groningen. Opgehaald van https://www.rug.nl/research/portal/files/13479800/Complete_dissertation.pdf
- Suri, S. N. (2016). Making Indian Cities Liveable: the Challenges of India's Urban Transformation. the international Society of City and Regional Planners. Opgehaald van https://isocarp.org/app/uploads/2014/05/Review_07_Specimen_Chapter_1.pdf
- Taubenböck, H. (2019). Patterns of Eastern European urbanisation in the mirror of Western trends – Convergent, unique or hybrid? Duitsland: Sage Journals. Opgehaald van <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/2399808319846902>
- Terkenli, T. S. (2020). Home as a Region. Taylor & Francis, Ltd. Opgehaald van <https://www.jstor.org/stable/215276>
- Thuismakers Collectief. (sd). Over Thuismakers Collectief. Opgeroepen op Februari 25, 2020, van Thuismakers Collectief: <https://thuismakerscollectief.nl/over-thuismakers-collectief/>
- The United Nations Development Programme. (2019). Human Development Report. New York.
- Tolk- en Vertaalcentrum Nederland. (sd). Een kijkje in de Arabische cultuur. Opgeroepen op April 13, 2020, van Tolk- en Vertaalcentrum Nederland: <https://www.tvcn.nl/blogs/een-kijkje-in-de-arabische-cultuur/>
- Treffers, A., Nio, I., & Suurenbroek, F. (2018). Mijn Straat: een onderzoek naar de toe-eigening van de woonstraat in Amsterdam Nieuw-West. Amsterdam: HVA Publicaties.
- Van Der Graaf, P., & Duyvendak, J. W. (2009). Thuis voelen in de buurt: een opgave voor stedelijke vernieuwing. Amsterdam: Amsterdam University Press. Opgehaald van <http://oapen.org/search?identificer=339998>
- Van Der Ham, S. (2013). Thuisgevoel gedeeld. In Handboek voor Hedendaagse Hofjes (pp. 72-101). Den Haag: Deltahage. doi:978-90-807386-0-7
- Van Der Ham, S. (2016). Hybrid Zones Make Streets Personal. In H. Krasenberg, J. Laven, M. Glaser, & M. van 't Hoff, The City At Eye Level (pp. 142-147). Delft: Eburon.
- Vank, S. P. (2014). Public Space and Life in an Indian City. Michigan: University of Michigan. Opgehaald van <https://deepblue.lib.umich.edu/handle/2027.42/108825?show=full>
- Véliz, C. (2018). In the Privacy of Our Streets. London, Routledge: University of Oxford. Opgehaald van <https://philpapers.org/archive/VLIITP.pdf>
- Visser, W. (2016, September 16). Europa en de culturele dimensies van Hofstede: onttovering van een ideaal? Opgehaald van PSYblog.nl: <https://www.psyblog.nl/2016/09/16/europa-culturele-dimensies-hofstede-nationalisme/>
- Vluchtelingenwerk Nederland. (sd). Cijfers over vluchtelingen: Nederland, Europa & wereldwijd. Opgeroepen op April 5, 2020, van vluchtelingenwerk.nl: <https://www.vluchtelingenwerk.nl/feiten-cijfers/cijfers-over-vluchtelingen-nederland-europa-wereldwijd>
- Vreke, J., Salverda, I., & Langers, F. (2010). Niet bij rood alleen: buurtgroen en sociale cohesie. Wageningen: Alterra. doi:BO-01-005-508
- Vrijplaatsen.nu. (2019). Opgeroepen op Maart 12, 2020, van Het Vrije Ruimte Akkoord: <http://www.vrijplaatsen.nu/>
- Weisman, J. (1981). Evaluating architectural legibility way-finding in the built environment. *Environment and Behavior*(13(2)), pp. 189-204. Opgehaald van <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0013916581132004>
- World Economic Forum. (2019). The Global Competitiveness Report. Cologny. doi:ISBN-13: 978-2-940631-02-5
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. (2007). Identificatie met Nederland. Den Haag: Amsterdam University Press. Opgehaald van <https://www.wrr.nl/publicaties/rapporten/2007/09/24/identificatie-met-nederland>
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. (2018). De nieuwe verscheidenheid, toenemende diversiteit naar herkomst in Nederland. Den Haag. Opgehaald van <https://www.wrr.nl/publicaties/verkenningen/2018/05/29/de-nieuwe-verscheidenheid>